

Η μόχλευση της ανταγωνιστικότητας στην Ευρωζώνη και η επίδρασή της στις αντιθετικές οικονομικές τύχες Ελλάδας και Γερμανίας¹

Θάνος Σκούρας

Ομότιμος Καθηγητής, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η υποβάθμιση της σημασίας των εξελίξεων στο ισοζύγιο πληρωμών και στην ανταγωνιστικότητα μετά την είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωζώνη επέτρεψε, αν όχι ενθάρρυνε, την εφαρμογή πολιτικών που αποδείχθηκαν εξαιρετικά επιζήμιες για την Ελληνική οικονομία. Η υποβάθμιση αυτή ήταν κατ' εξοχήν ατυχής διότι η ανταγωνιστικότητα απέκτησε ιδιαίτερη βαρύτητα στην Ευρωζώνη. Ο λόγος είναι ότι μία νομισματική ένωση ενισχύει και ουσιαστικά μοχλεύει την σημασία της ανταγωνιστικότητας για την ευρωστία και γενικότερη πορεία κάθε οικονομίας που συμμετέχει σ' αυτήν.

Η μόχλευση της ανταγωνιστικότητας από το κοινό νόμισμα δεν έχει αναλυθεί και κατανοηθεί επαρκώς στην ειδική βιβλιογραφία σχετικά με την λειτουργία μιας νομισματικής ένωσης. Αυτό πιθανώς οφείλεται στο ότι η ίδια η έννοια της ανταγωνιστικότητας, όταν αφορά τις διεθνείς συναλλαγές ενός κράτους, είναι αμφιλεγόμενη στην θεωρία του εξωτερικού εμπορίου. Γι' αυτό, θα εξετάσουμε παρακάτω πρώτα την έννοια της ανταγωνιστικότητας στο εξωτερικό εμπόριο ενός κράτους και, μετά, τον τρόπο που η ανταγωνιστικότητα μοχλεύεται μέσα σε μία νομισματική ένωση.

¹ Μία πρώτη εκδοχή του παρόντος κειμένου παρουσιάστηκε σε ομιλία μου στο *Institute of Diplomacy and Global Affairs* του *American College of Greece*, για την πρόσκληση στο οποίο ευχαριστώ τον Ανδρέα Ανδριανόπουλο. Ευχαριστώ επίσης τους Γιάννη Ιωαννίδη, Μιχάλη Χαλιάσσο και Σπύρο Σκούρα για τα χρήσιμα σχόλιά τους και είμαι βέβαια αποκλειστικά υπεύθυνος για τυχόν παραλείψεις και λάθη.

Στη συνέχεια, θα παρουσιάσουμε τις διαφορετικές οικονομικές πολιτικές που ακολουθήθηκαν στην Ελλάδα και στην Γερμανία, όπου στην πρώτη οι επιπτώσεις στην ανταγωνιστικότητα αγνοήθηκαν, με αποτέλεσμα την αισθητή μείωσή της, ενώ στην δεύτερη συνειδητά επιδιώχθηκε η αύξησή της. Τέλος, θα αναφερθούμε σύντομα στην στάση της Γερμανίας απέναντι στην Ελληνική κρίση και τις σημερινές προοπτικές της Ελληνικής οικονομίας.

Ανταγωνιστικότητα ενός κράτους και μερκαντιλισμός

Η ανταγωνιστικότητα είναι μία έννοια που αρχικά αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της μικροοικονομικής θεωρίας και αφορά την ικανότητα μιας επιχείρησης να διευρύνει την κερδοφορία της και το μερίδιό της σε μια αγορά, απέναντι στους ανταγωνιστές της. Η μεταφορά αυτής της έννοιας στο εξωτερικό εμπόριο ενός κράτους δεν είναι προφανής και για πολλούς οικονομολόγους δεν είναι αποδεκτή. Είναι χαρακτηριστική η στάση του γνωστού Νομπελίστα οικονομολόγου Paul Krugman, που υποστηρίζει ότι «η ανταγωνιστικότητα είναι μία λέξη δίχως νόημα όταν πρόκειται για εθνικές οικονομίες. Και η ιδεοληπτική εμμονή στην ανταγωνιστικότητα είναι όχι μόνο λάθος αλλά και επικίνδυνη».²

Ένας πρώτος λόγος για τον οποίο γνωστοί οικονομολόγοι απορρίπτουν την ανταγωνιστικότητα, ως έννοια που έχει νόημα όταν αναφέρεται σε εθνική οικονομία, είναι η συσχέτισή της με τις μερκαντιλιστικές αντιλήψεις, οι οποίες κυριαρχούσαν ευρέως για πολλούς αιώνες και εξακολουθούν να έχουν απήχηση στην κοινή γνώμη. Η ανταγωνιστικότητα μίας εθνικής οικονομίας είναι στενά συνυφασμένη με την επιτυχία στις εξαγωγικές της δραστηριότητες και οδηγεί σε οικονομική πολιτική που είναι, εκ πρώτης όψεως, σε πλήρη συμφωνία με τις

² “Competitiveness is a meaningless word when applied to national economies. And the obsession with competitiveness is both wrong and dangerous”; δεξ, Krugman, P. (1994) “Competitiveness: A Dangerous Obsession” *Foreign Affairs*, March-April. Δες επίσης, Krugman, P. (1996) “Making Sense of the Competitiveness Debate” *Oxford Review of Economic Policy*, Vol.12, No.3.

μερκαντιλιστικές αντιλήψεις. Σύμφωνα με τον μερκαντιλισμό, ο πλούτος των εθνών βασίζεται στις εξαγωγές, γιατί μέσω αυτών επιτυγχάνεται η συσσώρευση χρυσών και ασημένιων νομισμάτων με τα οποία πληρώνουν οι άλλες χώρες. Επομένως, ο κύριος στόχος της οικονομικής πολιτικής για την αποθησαύριση χρυσού και ασημιού και τον πλουτισμό ενός έθνους, θα πρέπει να είναι η προώθηση της εξαγωγικής δραστηριότητας και η διαρκής αύξηση των εξαγωγών. Αυτήν την μερκαντιλιστική θεωρία πολέμησε και αποφασιστικά κατέρριψε ο Adam Smith γράφοντας το περίφημο βιβλίο του, Ο Πλούτος των Εθνών (1776), το οποίο σηματοδοτεί την απαρχή της σύγχρονης οικονομικής επιστήμης.³

Άλλος βασικός λόγος για την απόρριψη της ανταγωνιστικότητας στην περίπτωση της εθνικής οικονομίας είναι ότι, από διάφορες πλευρές, δεν ισχύει η αναλογία μεταξύ της ανταγωνιστικότητας μίας επιχείρησης και μίας αντίστοιχης έννοιας για την εθνική οικονομία. Συγκεκριμένα, για την επιχείρηση, η αύξηση της ανταγωνιστικότητας και, επομένως, των πωλήσεων διευρύνει το μερίδιο της αγοράς που κατέχει εις βάρος των ανταγωνιστών της και, έτσι, η σχέση μεταξύ του συνόλου των επιχειρήσεων αποτελεί «παίγνιο μηδενικής συνολικής ωφέλειας». Αντίθετα, στο διεθνές εμπόριο μεταξύ κρατών υπάρχει πάντα αμοιβαία ωφέλεια, έστω και εάν επιμερίζεται άνισα, όπως έχει δείξει από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο David Ricardo. Ακόμη και στην περίπτωση που μία εθνική οικονομία είναι πιο παραγωγική και επομένως πιο ανταγωνιστική σε όλους τους κλάδους παραγωγής, από τις οικονομίες με τις οποίες συναλλάσσεται, η διαφορά στα συγκριτικά πλεονεκτήματα εξασφαλίζει ότι το διεθνές εμπόριο εξακολουθεί να είναι αμοιβαία επωφελές. Επιπρόσθετα, η περαιτέρω αύξηση της παραγωγικότητας και η εξ αυτής αύξηση των εξαγωγών ενός κράτους, μεταβάλλει τους όρους εμπορίου έτσι ώστε το συναλλασσόμενο κράτος να συμμετέχει στην ωφέλεια. Επομένως, οι διεθνείς συναλλαγές δεν μειώνουν αλλά

³ Η κατάρριψη του μερκαντιλισμού σήμαινε και την απόρριψη του προστατευτισμού, που στηριζόταν στο μερκαντιλιστικό δόγμα. Άνοιγε έτσι τον δρόμο στην θεωρητική θεμελίωση από τον David Ricardo της υπεροχής του ελεύθερου διεθνούς εμπορίου. Ο Ricardo έδειξε πειστικά ότι, το ελεύθερο διεθνές εμπόριο εξασφαλίζει όχι μόνο αμοιβαία ωφέλεια για κάθε συναλλασσόμενο κράτος αλλά και την μεγαλύτερη γενική ωφέλεια για το σύνολο των συναλλασσόμενων κρατών.

πάντα αυξάνουν την ωφέλεια κάθε συναλλασσόμενου μέρους και δεν μπορούν με κανένα τρόπο να χαρακτηρισθούν ως «παίγνιο μηδενικής συνολικής ωφέλειας».

Ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό, το οποίο διαφέρει ριζικά και δεν επιτρέπει την αναλογία μεταξύ επιχείρησης και εθνικής οικονομίας όσον αφορά την ανταγωνιστικότητα, είναι ο εξισορροπητικός μηχανισμός που λειτουργεί στην περίπτωση των διεθνών συναλλαγών της εθνικής οικονομίας αλλά απουσιάζει πλήρως στις συναλλαγές της επιχείρησης. Η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας μίας επιχείρησης οδηγεί σε διαρκώς αυξανόμενες πωλήσεις και κατάκτηση ολοένα μεγαλύτερου μεριδίου αγοράς. Αντίθετα, η διαρκής αύξηση των εξαγωγών μίας εθνικής οικονομίας εμποδίζονται από την ανάγκη μακροχρόνιας ισορροπίας στο ισοζύγιο εξωτερικών πληρωμών. Η τάση αύξησης των εξαγωγών πρέπει να συνοδεύεται από αντίστοιχη αύξηση των εισαγωγών, ειδικά αυξάνεται η συναλλαγματική ισοτιμία φρενάροντας τις εξαγωγές και ενθαρρύνοντας τις εισαγωγές. Δηλαδή, η αύξηση της συναλλαγματικής ισοτιμίας καθιστά τις εξαγωγές πιο ακριβές για τους αγοραστές των άλλων κρατών ενώ συγχρόνως καθιστά πιο φθηνές τις εισαγωγές για τους εγχώριους αγοραστές, εκμηδενίζοντας το πλεόνασμα και αποκαθιστώντας την ισορροπία στο ισοζύγιο εξωτερικών πληρωμών. Με αυτό τον τρόπο, ο εξισορροπητικός μηχανισμός που λειτουργεί στο διεθνές εμπόριο αποτρέπει την διαρκή μονομερή επέκταση των εξαγωγών και την υιοθέτηση της ανταγωνιστικότητας ως τον κεντρικό στόχο της οικονομικής πολιτικής.

Άλλωστε, πρέπει να σημειωθεί ότι ένα πλεόνασμα στο ισοζύγιο εξωτερικών πληρωμών μειώνει τους διαθέσιμους πραγματικούς πόρους και το πραγματικό εισόδημα της εθνικής οικονομίας. Το αντάλλαγμα βέβαια είναι μία αντίστοιχη σε αξία αύξηση σε ξένα νομίσματα και ξένους τίτλους ιδιοκτησίας, κυρίως ομόλογα και μετοχές. Αυτά όμως αντιπροσωπεύουν, σε τελική ανάλυση, τίτλους κυριότητας και δικαιώματα σε κάποια μελλοντική παραγωγή μη βεβαίας αξίας.⁴ Αντίθετα, ένα έλλειμμα στο ισοζύγιο εξωτερικών πληρωμών αποτελεί μία άμεση

⁴ Πέρα από την αβεβαιότητα που αφορά την μελλοντική παραγωγή και την αξία της στο ξένο νόμισμα, υπάρχει και αβεβαιότητα σχετικά με την αξία της στο εγχώριο νόμισμα, δηλαδή αβεβαιότητα σχετικά με την συναλλαγματική ισοτιμία που θα ισχύσει στο μέλλον.

πραγματική αύξηση στο επίπεδο διαβίωσης και/ή στο επενδυτικό δυναμικό ενός κράτους. Επομένως, εκ πρώτης όψεως, αν είναι δυνατή η επιλογή μεταξύ πλεονάσματος και ελλείμματος, το έλλειμμα μοιάζει προτιμητέο.

Η επιλογή όμως μπορεί να αλλάξει ριζικά υπέρ του πλεονάσματος, εάν μία οικονομία υποφέρει από ανεργία και πλεονάζον παραγωγικό δυναμικό. Στην περίπτωση αυτή, το πλεόνασμα εξασφαλίζει μεγαλύτερα κέρδη και η υψηλότερη κερδοφορία ενθαρρύνει την παραγωγή και την απασχόληση.⁵ Αντίθετα, το έλλειμμα μειώνει την κερδοφορία και οδηγεί σε μείωση της παραγωγής και αύξηση της ανεργίας. Επομένως, εάν για οποιοδήποτε λόγο δεν είναι εφικτή ή επιθυμητή η με άλλο τρόπο αύξηση της συνολικής ζήτησης, που απαιτείται για την τόνωση της κερδοφορίας, ένα πλεόνασμα στο ισοζύγιο εξωτερικών πληρωμών μπορεί να δώσει την λύση.⁵ Σ' αυτή την περίπτωση δηλαδή, η πολιτική προώθησης της εξαγωγικής δραστηριότητας και αύξησης των εξαγωγών γίνεται η πλέον κατάλληλη και αποτελεσματική. Μια τέτοια νέο-μερκαντιλιστική πολιτική δημιουργίας πλεονασμάτων στις εξωτερικές συναλλαγές, δεν αποβλέπει στην συσσώρευση πολύτιμων μετάλλων (σύμφωνα με την κλασσική μερκαντιλιστική θεωρία) αλλά στην αύξηση των κερδών και διατήρησή τους σε

⁵ Την άμεση επίδραση του ισοζυγίου πληρωμών πάνω στο συνολικό μέγεθος των κερδών, έχει δείξει ξεκάθαρα ο Μ. Kalecki εδώ και οκτώ δεκαετίες. Δυστυχώς, η παραμέληση των κερδών από την κυρίαρχη νεοκλασσική σχολή δεν επέτρεψε την γενική αφομοίωση αυτών των αποτελεσμάτων στα διδακτικά εγχειρίδια οικονομικής θεωρίας. Πάντως, η σχέση μεταξύ ισοζυγίου πληρωμών και συνολικών κερδών (ή προσόδων από ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής) προκύπτει εύκολα από τους εθνικολογιστικούς λογαριασμούς. Δες Kalecki Μ. (1942) "The Determinants of Profits" *Economic Journal*, final version in Kalecki Μ. (1971) *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy 1933-1970*, Cambridge University Press, Chapter 7.

⁵ Πρόκειται βέβαια για μια second best λύση, εφόσον στηρίζεται σ' ένα περιορισμό που αποκλείει άλλες προσφορότερες πολιτικές. Όμως, ρεαλιστικά, τα περισσότερα προβλήματα οικονομικής πολιτικής επιδέχονται συνήθως μόνο second best λύσεις, λόγω των διαφόρων στρεβλώσεων που χαρακτηρίζουν τις πραγματικές οικονομίες και ιδίως των περιορισμών που θέτουν οι πολιτικές συνθήκες.

υψηλά επίπεδα. Απώτερος στόχος βέβαια της νέο-μερκαντιλιστικής πολιτικής είναι η αύξηση της παραγωγής και η μείωση της ανεργίας.

Παρότι η στόχευση διαφέρει μεταξύ της κλασσικής και της νέο-μερκαντιλιστικής πολιτικής, ένα κοινό στοιχείο τους είναι ότι το πλεόνασμα και το όφελος που αποκομίζει ένα κράτος αντισταθμίζεται από ένα αντίστοιχο έλλειμμα και ζημία για το σύνολο των κρατών με τα οποία συναλλάσσεται. Έτσι, το διεθνές εμπόριο μετατρέπεται σε «παίγνιο μηδενικής συνολικής ωφέλειας», με αποτέλεσμα την επιδίωξη προστατευτικών μέτρων από κάθε κράτος και, τελικά, την συρρίκνωση των διεθνών συναλλαγών που ζημιώνει το σύνολο της διεθνούς κοινότητας.

«Ουσιαστική» και «φαινομενική» ανταγωνιστικότητα

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η επιδίωξη της ανταγωνιστικότητας από ένα κράτος σχετίζεται στενά με τον νέο-μερκαντιλισμό. Η προσπάθεια ενός κράτους να επιτυγχάνει σε διαρκή βάση πλεονάσματα στο ισοζύγιο εξωτερικών πληρωμών στηρίζεται στην χειραγώγηση της συναλλαγματικής ισοτιμίας και στην συστηματική παρεμπόδιση του εξισορροπητικού μηχανισμού που διέπει το ελεύθερο εμπόριο. Το αποτέλεσμα είναι η αύξηση της συνολικής ζήτησης και των κερδών, για την χώρα που με τέτοιες μεθοδεύσεις καταφέρνει να έχει πλεονάσματα, με μία αντίστοιχη μείωσή τους για τα συναλλασσόμενα κράτη. Πρόκειται δηλαδή για μια πολιτική που αποβλέπει στην υπεξαίρεση ή «ζητιανιά» (beggar thy neighbour) συνολικής ζήτησης και κερδών από τα συναλλασσόμενα κράτη.

Εφόσον η επιδίωξη της ανταγωνιστικότητας καταλήγει σε μια μορφή «ζητιανιάς», που είναι επιζήμια για τα άλλα κράτη και, τελικά, για το σύνολο της διεθνούς κοινότητας, πώς είναι δυνατόν η ανταγωνιστικότητα να αποτελεί αποδεκτό στόχο πολιτικής; Γιατί άραγε υπάρχει διεθνώς τόσο ενδιαφέρον για την ανταγωνιστικότητα μιας χώρας; Γιατί συντάσσονται, παραδείγματος χάριν, δείκτες και κατατάξεις της ανταγωνιστικότητας διαφόρων κρατών από διεθνείς οργανισμούς και ιδρύματα;

Οι δύο πιο γνωστοί δείκτες διεθνούς ανταγωνιστικότητας είναι αυτοί που συντάσσουν το Institute for Management Development (IMD) και το World Economic Forum (WEF).⁶ Και οι δύο δείκτες, όπως και άλλοι λιγότερο γνωστοί, προσπαθούν να συλλάβουν και αποδώσουν την θετική ουσία της ανταγωνιστικότητας, που σχετίζεται με την συγκριτική παραγωγικότητα και δυνατότητα βιώσιμης ανάπτυξης, η οποία στηρίζεται στις εγγενείς παραγωγικές ικανότητες μιας χώρας, παρά με την μερκαντιλιστική εκμετάλλευση της συνολικής ζήτησης που πηγάζει από άλλες χώρες. Γι' αυτό τον σκοπό όμως, είναι απαραίτητη η διάκριση μεταξύ δύο διαφορετικών εννοιών της ανταγωνιστικότητας, η οποία δυστυχώς δεν πραγματοποιείται στο πλαίσιο των παραπάνω δεικτών.

Η διάκριση που χρειάζεται να γίνει, για να ξεχωρίσει η θετική ουσία της ανταγωνιστικότητας από την εκμεταλλευτική της διάσταση που βασίζεται στον μερκαντιλισμό, είναι μεταξύ των εννοιών της «ουσιαστικής»(essential) και της «φαινομενικής»(apparent) ανταγωνιστικότητας.

Η «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα καταρχήν προσομοιάζει και είναι ανάλογη με την μικροοικονομική έννοια της ανταγωνιστικότητας, όπως χρησιμοποιείται για τις επιχειρήσεις, υποδηλώνοντας την ικανότητά τους να διευρύνουν τις πωλήσεις και κερδοφορία τους, έτσι ώστε να επιβληθούν στον ανταγωνισμό. Σ' αυτό το πλαίσιο, αφορά όχι μόνο το τελικό κόστος πωλήσεων, που συμπεριλαμβάνει τα κόστη παραγωγής, χρηματοδότησης και μάρκετινγκ, αλλά και άλλα στοιχεία,

⁶ Οι δείκτες αυτοί αναπτύχθηκαν αρχικά μέχρι το 1996 σε συνεργασία μεταξύ των δύο ιδρυμάτων αλλά έκτοτε διαχωρίστηκαν και συντάσσονται πλέον χωριστά σε διαφορετικές βάσεις. Δες, WEF (2015) *The Global Competitiveness Report 20152016*, Geneva, World Economic Forum, καθώς και IMD World Competitiveness Center (2015) *IMD World Competitiveness Yearbook 2015*, Lausanne, IMD World Competitiveness Center. Παρά τα αρκετά κοινά στοιχεία τους, οι δύο δείκτες χρησιμοποιούν διαφορετικά βάρη για διαφορετικές διαστάσεις της ανταγωνιστικότητας ενώ και οι κατηγορίες στις οποίες κατατάσσονται οι διάφοροι παράγοντες που επηρεάζουν την ανταγωνιστικότητα διαφέρουν ανάμεσά τους. Επιπλέον, μοιάζει να επικρατεί σημαντική αδιαφάνεια σχετικά με τον τρόπο που διαφοροποιείται η βαρύτητα που έχει η κάθε διάσταση από χώρα σε χώρα.

όπως τα χαρακτηριστικά των προϊόντων (που συμπεριλαμβάνουν την ποιότητα, φήμη και εικόνα τους), τα δίκτυα διανομής, την προσβασιμότητα σε αγορές, καθώς και κάθε άλλο παράγοντα που συμβάλλει στην ικανότητα μιας επιχείρησης να επιτυγχάνει βιώσιμη κερδοφορία και, γενικά, ανώτερη επίδοση από τους ανταγωνιστές της.

Όσον αφορά ένα κράτος, η έννοια της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας επιπρόσθετα εμπεριέχει μια σειρά θεσμικών στοιχείων και ρυθμίσεων. Συγκεκριμένα, συμπεριλαμβάνει την ποιότητα και τις επιδόσεις του εκπαιδευτικού συστήματος και του συστήματος δικαιοσύνης, καθώς και του πολιτικού και του τραπεζικού συστήματος. Περιλαμβάνει επίσης τις εργατικές σχέσεις και την λειτουργία της αγοράς εργασίας, όπως και την διάρθρωση και βαθμό ανταγωνισμού στις αγορές προϊόντων και υπηρεσιών. Γενικά, συμπεριλαμβάνει κάθε θεσμική ρύθμιση, η οποία μπορεί να επηρεάσει την απόδοση της οικονομίας συγκριτικά με άλλες χώρες που μοιράζονται το ίδιο νόμισμα ή διατηρούν μακροχρόνια την ίδια σταθερή συναλλαγματική ισοτιμία.

Κάθε αλλαγή σε οποιοδήποτε από τα παραπάνω στοιχεία μπορεί να επηρεάσει την «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα, η οποία επίσης επηρεάζεται από την ακολουθούμενη μακροοικονομική πολιτική. Επομένως, αλλαγές στην νομισματική και δημοσιονομική πολιτική, καθώς και σε άλλες πολιτικές και μακροοικονομικές συνθήκες (όπως στην πολιτική ελάχιστου μισθού ή στην εισοδηματική πολιτική ή ακόμη στις προοπτικές πολιτικών εξελίξεων), είναι δυνατόν να επηρεάσουν την «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα. Ο λόγος είναι ότι όλες αυτές μπορούν να έχουν κάποια επίδραση όχι μόνο στο επίπεδο των τιμών αλλά και στους όρους χρηματοδότησης και τις συνθήκες δανεισμού, είτε άμεσα είτε μέσω της επίδρασής τους στις αντιλήψεις που επικρατούν στις χρηματοοικονομικές αγορές, σχετικά με τον βαθμό κινδύνου που χαρακτηρίζει την χώρα. Μ' αυτό τον τρόπο, ακόμη και όταν η συναλλαγματική ισοτιμία διατηρείται αμετάβλητη, το σύνολο της μακροοικονομικής πολιτικής καθίσταται σημαντικό για την επίτευξη και διατήρηση της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας.

Είναι επομένως φανερό ότι η «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα αφορά όλα τα στοιχεία που καλύπτουν οι γνωστοί δείκτες, με μόνη εξαίρεση την συναλλαγματική ισοτιμία. Αντιθέτως, η «φαινομενική» ανταγωνιστικότητα

λαμβάνει επιπρόσθετα υπόψη και την συναλλαγματική ισοτιμία. Έτσι, η «φαινομενική» ανταγωνιστικότητα αντικαθρεπτίζει πιστά την ικανότητα μιας χώρας να ανταγωνίζεται στις διεθνείς αγορές σε καθεστώς ελεύθερης διακύμανσης των συναλλαγματικών ισοτιμιών άλλες χώρες, που έχουν το δικό τους διαφορετικό νόμισμα. Οι συνθήκες αυτές είναι που υποθέτει συνήθως η θεωρία του διεθνούς εμπορίου και είναι προφανές ότι, κάτω από αυτές τις συνθήκες ελεύθερου εμπορίου, η ικανότητα μιας χώρας να ανταγωνίζεται στις διεθνείς αγορές, πέρα από την «ουσιαστική» της ανταγωνιστικότητα, εξαρτάται κυρίως από την συναλλαγματική της ισοτιμία.

Πρέπει να σημειωθεί ότι σ' αυτές τις συνθήκες, μια μεταβολή της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας έχει αντίκτυπο στην «φαινομενική» ανταγωνιστικότητα, της οποίας η παρόμοια μεταβολή είναι σημαντικά μικρότερη. Ο λόγος είναι ότι η αλλαγή στην «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα τείνει να αντισταθμίζεται μερικώς από μια αντίθετη αλλαγή στην συναλλαγματική ισοτιμία. Έτσι, παραδείγματος χάριν, οποιαδήποτε βελτίωση στην «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα μιας χώρας τείνει να αυξάνει την αξία του νομίσματός της απέναντι στα νομίσματα των χωρών με τις οποίες συναλλάσσεται (δηλαδή την συναλλαγματική της ισοτιμία).⁷ Μ' αυτό τον τρόπο, οι εξαγωγές της τείνουν να γίνονται ακριβότερες και οι εισαγωγές φθηνότερες από ότι θα ήταν με αμετάβλητη ισοτιμία, με αποτέλεσμα η βελτίωση της «φαινομενικής» ανταγωνιστικότητας να μετριάζεται σημαντικά.

Έτσι, οι εμπορικές και κερδοσκοπικές ροές κεφαλαίων στις αγορές συναλλάγματος, μέσω της επίδρασής των στην συναλλαγματική ισοτιμία, γενικά μετριάζουν (φθάνοντας μέχρι της πλήρους εξουδετέρωσης) την αλλαγή της

⁷ Η τάση αύξησης της συναλλαγματικής ισοτιμίας επιταχύνεται και μπορεί να προέλθει άμεσα από την αύξηση κεφαλαιακών κερδοσκοπικών εισροών, οι οποίες προσελκύνονται από την προσδοκία ανατίμησης του νομίσματος της χώρας, που επιτυγχάνει αύξηση της «ουσιαστικής» της ανταγωνιστικότητας. Βέβαια, οι ροές κεφαλαίων δεν είναι γενικά και κατά κύριο λόγο εξαρτημένες από μεταβολές της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας. Αντίθετα, μπορούν και συχνά επηρεάζουν την συναλλαγματική ισοτιμία και, επομένως, την «φαινομενική» ανταγωνιστικότητα ανεξάρτητα από οποιαδήποτε εξέλιξη της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας.

«φαινομενικής» ανταγωνιστικότητας, που προέρχεται από μια αλλαγή της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας.

Η τάση μετριασμού της επίδρασης της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας πάνω στην «φαινομενική» δεν ισχύει στο πλαίσιο μιας νομισματικής ένωσης. Ο λόγος είναι βέβαια ότι ο εξισορροπητικός μηχανισμός που λειτουργεί μέσω της συναλλαγματικής ισοτιμίας απουσιάζει πλήρως στην νομισματική ένωση.

Ας δούμε λοιπόν τι ακριβώς ισχύει στο πλαίσιο μιας νομισματικής ένωσης, όπως η Ευρωζώνη. Σε μια νομισματική ένωση, η «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα των χωρών-μελών καθορίζει πλήρως τις εμπορικές ροές και τα εμπορικά ισοζύγια ανάμεσά τους και η «φαινομενική» ανταγωνιστικότητα ταυτίζεται μ' αυτήν και δεν έχει ξεχωριστό ρόλο.⁸ Όμως, οι χώρες-μέλη έχουν εμπορικές σχέσεις και με άλλες χώρες εκτός της νομισματικής ένωσης. Σ' αυτές τις σχέσεις, η «φαινομενική» ανταγωνιστικότητα έχει σημαντικό ρόλο, καθώς ο καθορισμός των εμπορικών ισοζυγίων με τις άλλες, μη-μέλη χώρες εξαρτάται όχι μόνο από την «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα αλλά και από την συναλλαγματική ισοτιμία μεταξύ της νομισματικής ένωσης και των άλλων χωρών.

Πώς μία βελτίωση της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας επιδρά μέσα σε μία νομισματική ένωση; Είναι βέβαια προφανές ότι η βελτίωση της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας μιας χώρας-μέλους θα αυξήσει το μερίδιό της στο σύνολο των εξαγωγών που πραγματοποιούνται στο εσωτερικό της νομισματικής ένωσης. Θα διευρύνει δηλαδή τελικά το μερίδιό της έναντι των άλλων μελών στην εσωτερική αγορά της νομισματικής ένωσης. Θα βελτιώσει επίσης σημαντικά και τις εξαγωγές της και το ισοζύγιο πληρωμών προς άλλες χώρες. Μάλιστα, και αυτό είναι το σημαντικό, η βελτίωση αυτή θα είναι μεγαλύτερη από ότι η ίδια αύξηση της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας θα επέτρεπε εάν δεν ήταν μέλος της νομισματικής ένωσης. Η νομισματική ένωση, δηλαδή, μοχλεύει την αύξηση της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας στις εμπορικές συναλλαγές με όλες τις χώρες. Η μόχλευση προέρχεται από το ότι η συναλλαγματική ισοτιμία του νομίσματος της ένωσης παραμένει σταθερή και δεν λειτουργεί εξισορροπητικά, έτσι ώστε να μετριάσει το αποτέλεσμα της βελτίωσης στην «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα. Αυτό είναι βέβαια προφανές στις συναλλαγές με τις χώρες-

⁸ Το ίδιο ισχύει και σε ένα καθεστώς σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών.

μέλη της ένωσης αλλά ισχύει και στις συναλλαγές με τις άλλες χώρες εκτός της ένωσης. Ο λόγος που η συναλλαγματική ισοτιμία παραμένει (σχεδόν) αμετάβλητη είναι ότι καθορίζεται από την «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα του συνόλου των χωρών-μελών της ένωσης στις εξωτερικές συναλλαγές της ένωσης με τις άλλες χώρες.

Ακριβώς αντίστροφα λειτουργεί μια χειροτέρευση της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας μιας χώρας-μέλους. Η μόχλευση είναι, σ' αυτή την περίπτωση, αρνητική και χειροτερεύει το ισοζύγιο πληρωμών της, απέναντι στις χώρες με τις οποίες συναλλάσσεται, περισσότερο απότι θα συνέβαινε εάν δεν ήταν μέλος της νομισματικής ένωσης. Ο λόγος είναι και εδώ ότι η συναλλαγματική ισοτιμία δεν μεταβάλλεται εξισορροπητικά, έτσι ώστε να μετριάσει την χειροτέρευση στο ισοζύγιο πληρωμών.

Παραμένει πάντοτε σταθερή η συναλλαγματική ισοτιμία σε μια ένωση, όταν μεταβάλλεται η «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα ενός μέλους της; Η απάντηση εξαρτάται από το σχετικό βάρος του εξωτερικού εμπορίου με άλλες χώρες, που έχει η συγκεκριμένη χώρα-μέλος στο σύνολο του εξωτερικού εμπορίου της ένωσης. Όσο πιο μεγάλο το σχετικό βάρος, τόσο πιο σημαντική γίνεται η επίδραση στην συναλλαγματική ισοτιμία της ένωσης. Επομένως, η συναλλαγματική ισοτιμία παραμένει (σχεδόν) αμετάβλητη με μια μεταβολή στην «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα ενός μέλους της, όταν το εξωτερικό εμπόριο με άλλες χώρες αυτού του μέλους της είναι σχετικά μικρό ποσοστό του συνολικού εξωτερικού εμπορίου της ένωσης. Όσο μεγαλύτερο είναι το μερίδιο του μέλους στο εξωτερικό εμπόριο της ένωσης, τόσο περισσότερο επηρεάζεται η συναλλαγματική ισοτιμία.⁹ Σε κάθε περίπτωση όμως, εφόσον και άλλες χώρες-μέλη συμμετέχουν στις εξωτερικές συναλλαγές της ένωσης, η συναλλαγματική ισοτιμία της ένωσης θα μεταβληθεί λιγότερο απότι θα μεταβαλόταν για την χώρα εάν αυτή δεν ήταν μέλος της νομισματικής ένωσης.

⁹ Επηρεάζεται επίσης περισσότερο, όσο μεγαλύτερη είναι η διαφορά της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας του συγκεκριμένου μέλους από την μέση ανταγωνιστικότητα (ή το «κέντρο βάρους» ανάμεσα στις ανταγωνιστικότητες των διαφόρων χωρών), η οποία καθορίζει την συναλλαγματική ισοτιμία της νομισματικής ένωσης.

Συμπερασματικά, η συμμετοχή σε νομισματική ένωση μοχλεύει την επίδραση που έχει μια μεταβολή της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας μιας χώρας-μέλους στις εξαγωγές και το ισοζύγιο πληρωμών της, διότι η μεταβολή της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας επηρεάζει λιγότερο την συναλλαγματική ισοτιμία της ένωσης.

Μέχρι τώρα, εξετάζαμε την μόχλευση που εξασκεί η νομισματική ένωση στην μεταβολή της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας μιας χώρας-μέλους. Ανάλογη μόχλευση όμως, εξασκείται και στις διαφορές «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας που ήδη υπάρχουν μεταξύ χωρών-μελών της νομισματικής ένωσης. Δηλαδή, μια χώρα που έχει υψηλότερη ανταγωνιστικότητα από τον μέσο όρο της νομισματικής ένωσης, αυξάνει το πλεονέκτημά της απέναντι στις άλλες χώρες εντός και εκτός της ένωσης. Η «ουσιαστική» της ανταγωνιστικότητα μοχλεύεται από την συμμετοχή της στην νομισματική ένωση, έτσι ώστε να επιτυγχάνει μεγαλύτερα πλεονάσματα στο ισοζύγιο πληρωμών. Αντίθετα, μια χώρα με χαμηλότερη ανταγωνιστικότητα από τον μέσο όρο, μειονεκτεί ακόμη περισσότερο και καταλήγει με μεγαλύτερα ελλείμματα στο ισοζύγιο πληρωμών.

Γενικότερα, η συμμετοχή στην νομισματική ένωση ενισχύει ακόμη περισσότερο την «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα μιας χώρας, όταν αυτή είναι υψηλότερη του μέσου όρου της νομισματικής ένωσης και, αντίθετα, μειώνει ακόμη περισσότερο την «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα μιας χώρας, της οποίας η «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα υστερεί του μέσου όρου της νομισματικής ένωσης. Ο λόγος είναι ότι η συμμετοχή στην νομισματική ένωση επιτρέπει σε μια χώρα με «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα υψηλότερη του μέσου όρου της νομισματικής ένωσης να έχει χαμηλότερη συναλλαγματική ισοτιμία από ότι θα είχε εάν δεν ήταν μέλος της νομισματικής ένωσης, μοχλεύοντας έτσι την «ουσιαστική» της ανταγωνιστικότητα απέναντι στις χώρες με τις οποίες συναλλάσσεται. Αντίθετα, η μόχλευση της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας λειτουργεί αρνητικά για μια χώρα που έχει χαμηλότερη «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα από τον μέσο όρο της νομισματικής ένωσης, δεδομένου ότι αναγκάζεται να συναλλάσσεται με όλες τις άλλες χώρες στη βάση συναλλαγματικής ισοτιμίας υψηλότερης από αυτήν που θα είχε εάν δεν ήταν μέλος της νομισματικής ένωσης.

Μια αναλογία από τον χώρο των αθλημάτων που χρησιμοποιούν χάντικαπ, όπως είναι το γκολφ ή οι ιπποδρομίες, ίσως βοηθά στην κατανόηση του μηχανισμού της μόχλευσης. Το σύστημα των χάντικαπ λειτουργεί περίπου όπως οι συναλλαγματικές ισοτιμίες. Όπως οι συναλλαγματικές ισοτιμίες καθορίζονται στις ελεύθερες αγορές συναλλάγματος, έτσι ώστε να εξισορροπούνται οι διαφορές στην «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα, τα χάντικαπ στοχεύουν στο να εξισορροπούν τις διαφορετικές ικανότητες των συναγωνιστών σ' ένα άθλημα. Παραδείγματος χάριν, ανάλογα με την σχετική απόδοσή τους στις προπονήσεις και σε προηγούμενες ιπποδρομίες, τα άλογα σε μια κούρσα φορτώνονται με διαφορετικά βάρη (χάντικαπ), ώστε να εξισορροπούνται οι δυνατότητές τους να νικήσουν. Παρομοίως, στο γκολφ οι καλύτεροι παίκτες επιβαρύνονται με μεγαλύτερο χάντικαπ, προκειμένου να εξισορροπηθούν οι δυνατότητες νίκης ανάμεσα στους συναγωνιστές.

Σε τέτοια αθλήματα, το ανάλογο μιας νομισματικής ένωσης θα ήταν το χάντικαπ να καθορίζεται στη βάση όχι ατομικής αλλά ομαδικής επίδοσης. Δηλαδή, το χάντικαπ να μην βασίζεται στις επιδόσεις του κάθε αλόγου ή του κάθε παίκτη γκολφ ξεχωριστά αλλά να καθορίζεται από τον μέσο όρο ενός στάβλου αλόγων ή ενός συλλόγου παικτών. Είναι προφανές ότι ένα τέτοιο σύστημα που απονέμει σε όλα τα άλογα του στάβλου το ίδιο χάντικαπ, το οποίο καθορίζεται από τον μέσο όρο των επιδόσεών τους, προσφέρει ένα αθέμιτο πλεονέκτημα στα πιο γρήγορα άλογα και αποδυναμώνει ακόμη περισσότερο τα πιο αργά. Το ίδιο με τους παίκτες του γκολφ, ένα τέτοιο σύστημα συλλογικού χάντικαπ ενισχύει τους καλύτερους και επιβαρύνει τους χειρότερους. Αυτό δε συμβαίνει σε όλο το εύρος του συναγωνισμού και όχι μόνο με τα άλογα του ίδιου στάβλου ή τους παίκτες του ίδιου συλλόγου. Επομένως, ένα τέτοιο σύστημα μοχλεύει τις επιδόσεις των αλόγων και παικτών που διαφέρουν από τους μέσους όρους των στάβλων και συλλόγων, όταν συναγωνίζονται άλλα άλογα ή παίκτες των οποίων τα χάντικαπ έχουν καθορισθεί στη βάση των ατομικών τους επιδόσεων.

Η «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα και η μόχλευσή της στην Γερμανία και στην Ελλάδα

Η Γερμανία και η Ελλάδα είναι δύο χώρες, στις οποίες η «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα μεταβλήθηκε αντιθετικά μετά την ένταξή τους στην Ευρωζώνη. Μια σύντομη αναδρομή στις διαφορετικές πολιτικές που ακολούθησαν οι δύο χώρες, δείχνει την σημασία της μόχλευσης και εξηγεί σε μεγάλο βαθμό την σημερινή τους κατάσταση.

Είναι αρκετά διαδεδομένη η άποψη ότι, στην Γερμανία η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας ξεκίνησε με την μεταρρύθμιση στην αγορά εργασίας μετά την ίδρυση της Ευρωζώνης. Μια σειρά μεταρρυθμίσεων, γνωστές ως Hartz IV, μεταξύ 2002 και 2005 απορρυθμίσαν την αγορά εργασίας, περιορίζοντας τα επιδόματα ανεργίας και τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα και δημιουργώντας τις θεσμικές συνθήκες για την διεύρυνση της μερικής απασχόλησης. Οι δραστικές αυτές μεταρρυθμίσεις συμπίπτουν χρονικά με την εμφάνιση νέων τάσεων στην εξέλιξη τριών σημαντικών μεγεθών συγκριτικά με την Ευρωζώνη. Από την μία πλευρά, το εργατικό κόστος ανά μονάδα προϊόντος μειώνεται σε σχέση με τον μέσο όρο της υπόλοιπης Ευρωζώνης και, σε μικρότερο βαθμό, μειώνεται επίσης το ημερομίσθιο. Από την άλλη πλευρά, το ισοζύγιο εξωτερικών πληρωμών της Γερμανίας γίνεται σταθερά θετικό μετά την ίδρυση της Ευρωζώνης, με το πλεόνασμα να φθάνει το 7% του ΑΕΠ το 2010.

Δεν είναι περίεργο ότι αυτές οι εξελίξεις ερμηνεύονται ευρέως ως αποτέλεσμα των μεταρρυθμίσεων στην αγορά εργασίας. Το σκεπτικό είναι ότι οι μεταρρυθμίσεις Hartz μείωσαν το εργατικό κόστος της παραγωγής, συγκράτησαν τις μισθολογικές αυξήσεις, βελτίωσαν την ανταγωνιστικότητα και αύξησαν τις εξαγωγές, καθιστώντας έτσι πλεονασματικό το ισοζύγιο εξωτερικών πληρωμών. Με αυτόν τον τρόπο, οι μη-δημοφιλείς μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας, που ήταν χωρίς αμφιβολία μια γενναία πολιτική πράξη της σοσιαλιστικής κυβέρνησης και η οποία πιθανώς κόστισε στον πρωθυπουργό Σρόντερ την εκλογική ήττα, αποκτούν ένα καθοριστικό ρόλο στην επιτυχή πορεία της Γερμανικής οικονομίας στο πλαίσιο της Ευρωζώνης.

Παρότι οι μεταρρυθμίσεις Hartz δείχνουν αναμφίβολα την αποφασιστικότητα της πολιτικής τάξης στην Γερμανία να λάβει σκληρά μέτρα για την ενδυνάμωση της οικονομίας και την βελτίωση της ανταγωνιστικότητάς της, έχοντας έτσι προσλάβει ένα εμβληματικό χαρακτήρα, ο καθοριστικός τους ρόλος σ' αυτή την βελτίωση είναι συζητήσιμος.¹⁰ Ο βασικός λόγος είναι ότι το εργατικό κόστος, που πιθανώς συγκρατήθηκε εξ αιτίας των μεταρρυθμίσεων, αποτελεί μόνο ένα και, τουλάχιστον στην περίπτωση της Γερμανίας, ίσως το λιγότερο σημαντικό στοιχείο

¹⁰ Δες, Storm, S. and C.W.M. Naastepad (2015) "Germany's Recovery from Crisis: The Real Lessons" *Structural Change and Economic Dynamics*, 32 (1): 11-24. At: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0954349X15000028>

Επίσης, Storm, S and C.W.M. Naastepad (2015) "Myths, Mix-ups and Mishandlings: Understanding the Eurozone Crisis". At: <http://ineteconomics.org/ideas-papers/research-papers/myths-mix-ups-andmishandlings-what-caused-the-eurozone-crisis> . Οι παραπάνω συγγραφείς επιχειρηματολογούν ισχυρά σχετικά με την μικρή σημασία του μοναδιαίου εργατικού κόστους στην διαμόρφωση του Γερμανικού ισοζυγίου εξωτερικών πληρωμών και υπογραμμίζουν τον ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο της υψηλής τεχνολογίας και ποιότητας στην εξαγωγική επίδοση των Γερμανικών βιομηχανικών προϊόντων. Αναδεικνύουν επίσης τον ρόλο της διαφοράς στην παραγωγικότητα μεταξύ Γερμανίας και Ευρωζώνης, η οποία αυξάνεται συνεχώς από την επανένωση της Γερμανίας τουλάχιστον μια δεκαετία πριν την ίδρυση της Ευρωζώνης και τις μεταρρυθμίσεις Hartz. Παρόμοια γνώμη για την μικρή σημασία των μεταρρυθμίσεων Hartz συμμερίζονται οι Dustmann et al., αποδίδοντας την επιτυχία της Γερμανικής οικονομίας σε θεσμικά χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας και, συγκεκριμένα, στην προσαρμοστικότητα των βιομηχανικών σχέσεων, την οποία καθιστούν εφικτή οι συλλογικές διαπραγματεύσεις που τελούνται παραδοσιακά σε επίπεδο επιχειρήσεων. Δες, Dustmann, C., Fitzenberger, B., Schönberg, U., & Spitz-Oener, A. (2014) "From sick man of Europe to economic superstar: Germany's resurgent economy" *The Journal of Economic Perspectives*, 28(1), 167-188.

της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας.¹¹ Πολύ πιο σημαντικά είναι τα θεσμικά στοιχεία που καθορίζουν την «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα.

Τα θεσμικά αυτά στοιχεία, σε μεγάλο βαθμό, προϋπήρχαν της Ευρωζώνης και είναι αδιαμφισβήτητο ότι η «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα της Γερμανικής οικονομίας υπερείχε ήδη των περισσοτέρων χωρών που εισήλθαν στην Ευρωζώνη. Άλλωστε, σε όλη την μεταπολεμική περίοδο, η Γερμανία είχε ένα σταθερό μοντέλο οικονομικής πολιτικής, που στόχευε στην ανάπτυξη της ανταγωνιστικότητας και την επίτευξη πλεονασμάτων στο ισοζύγιο εξωτερικών πληρωμών.¹²

Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η μεγάλη αύξηση των Γερμανικών εξαγωγών στο πλαίσιο της Ευρωζώνης οφείλεται στην αύξηση της διεθνούς ζήτησης από τις αναπτυσσόμενες χώρες και κυρίως την Κίνα για τα υψηλής τεχνολογίας και ποιότητας αυτοκίνητα και άλλα, μηχανολογικά ιδίως, προϊόντα στα οποία ειδικεύεται η Γερμανική βιομηχανία. Επομένως, η αύξηση των εξαγωγών, που έφθασαν περίπου στο 50% του ΑΕΠ, είναι βασικά τυχαίο αποτέλεσμα της διεθνούς συγκυρίας και των ήδη διαμορφωμένων ανταγωνιστικών χαρακτηριστικών της Γερμανικής οικονομίας και όχι βελτίωσης της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας, μέσω διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων στην αγορά εργασίας. Πάντως, ακόμη και εάν αυτό ισχύει, είναι μάλλον απίθανο η συγκράτηση του εργατικού κόστους να μην επηρέασε θετικά, τουλάχιστον βραχυχρόνια, την «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα, συμβάλλοντας στην αύξηση των εξαγωγών.

¹⁰ Είναι βέβαια ένα στοιχείο ποσοτικής φύσεως και, ως εκ τούτου, ελκύει πιο εύκολα την προσοχή των οικονομολόγων, μιας και η οικονομική θεωρία έχει συνήθως δυσκολία να συλλάβει τα θεσμικά στοιχεία που δεν είναι εύκολο να ποσοτικοποιηθούν και μετρηθούν.

¹² Από το 1950, ο Ludwig Erhard συνιστούσε την «εσωτερική πειθαρχία» και σταθερότητα τιμών, που θα εξασφάλιζε την αύξηση των εξαγωγών. Δες, Sauramo P. "Germany's Success: A Finnish Perspective" στο Unger B. ed. (2015) *The German Model: Seen by its Neighbours*, SE Publishing.

Συμπερασματικά, η Γερμανία εισήλθε στην Ευρωζώνη με σχετικά υψηλή «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα και σύντομα ξεκίνησε μια πολιτικά δύσκολη και επίπονη διαδικασία (από το 2002 μέχρι το 2005) για την λήψη διαρθρωτικών μέτρων προκειμένου να την βελτιώσει περαιτέρω. Επομένως, ευνοήθηκε εξ αρχής από το γεγονός ότι η «ουσιαστική» της ανταγωνιστικότητα ήταν υψηλή και ενήργησε ώστε να την επαυξήσει. Έτσι, από τον «άρρωστο της Ευρώπης»¹³ μεταβλήθηκε στην πιο εύρωστη οικονομία της Ευρώπης, η οποία επιτύγχανε το 2007 πλεόνασμα στο ισοζύγιο πληρωμών πάνω από 7% του ΑΕΠ και κατάφερε πρώτη να ξεπεράσει την κρίση του 2008 μέσα σε μόλις 3 χρόνια.¹⁴ Η επιτυχής αυτή πορεία της Γερμανίας είναι στενά συνδεδεμένη με την ύπαρξη της Ευρωζώνης και την δυνατότητα μόχλευσης της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας, την οποία προξένησε η λειτουργία της. Προτού επιστρέψουμε στον ρόλο της μόχλευσης από την Ευρωζώνη, ας δούμε πολύ σύντομα το πώς μεταβλήθηκε η ανταγωνιστικότητα στην Ελλάδα μετά την ένταξή της στην Ευρωζώνη.

Η «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα της Ελληνικής οικονομίας το 2001 ήταν σχετικά χαμηλή και σαφώς κάτω του μέσου όρου των χωρών που απαρτίζανε την Ευρωζώνη. Παρότι αυτό ήταν γνωστό, δυστυχώς δεν έγινε καμιά σοβαρή προσπάθεια βελτίωσής της. Ουσιαστικά, κάθε προσπάθεια για διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις εγκαταλείφθηκε ήδη από το πρώτο εξάμηνο του 2001. Η αποτυχία της σχετικά περιορισμένης και μετριοπαθούς ασφαλιστικής μεταρρύθμισης Γιαννίτση, σηματοδότησε την συντριβή της πιο προβεβλημένης τότε εκσυγχρονιστικής δύναμης στην πολιτική σκηνή, που πλαισίωνε εκείνη την εποχή τον πρωθυπουργό Κώστα Σημίτη. Μετά από αυτήν την παραδειγματική ήττα, το σύνολο της πολιτικής τάξης έχασε κάθε ενδιαφέρον για οποιαδήποτε μεταρρύθμιση.¹⁴ Ο κυρίαρχος πολιτικός κανόνας για την επόμενη δεκαετία ήταν

¹³ Δες, *The Economist* (1999) "The Sick Man of Europe", June 3. ¹⁴ Η Γαλλία χρειάστηκε 5 χρόνια και η Ευρωζώνη στο σύνολό της ακόμη περισσότερα.

¹⁴ Η μόνη εξαίρεση ήταν ο Στέφανος Μάνος, του οποίου η πλήρης απόρριψη από το εκλογικό σώμα επιβεβαίωνε για το σύνολο της πολιτικής τάξης το μάθημα, ότι το θέμα των μεταρρυθμίσεων είναι τελείως προς αποφυγήν.

ότι ο καλός πολιτικός είναι αυτός που αποφεύγει πάση θυσία συγκρούσεις και αντιπαραθέσεις με οργανωμένα συμφέροντα.

Η «ήπια προσαρμογή», που περιέγραφε την προσέγγιση στην οικονομία για τα επόμενα χρόνια μέχρι το Μνημόνιο του 2010, δεν ήταν παρά ένας ευφημισμός για την απραξία στην εφαρμογή των αναγκαίων μεταρρυθμίσεων, που θα μπορούσαν να βελτιώσουν την «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα. Εν τω μεταξύ, τα σημάδια για την χειροτέρευση της ανταγωνιστικότητας συνεχώς πλήθαιναν. Πέρα από τους δείκτες ανταγωνιστικότητας του World Economic Forum και του IMD, τις εκθέσεις του ΟΟΣΑ και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, τις συγκρίσεις για την αποδοχή και ενθάρρυνση της επιχειρηματικότητας Doing Business της Διεθνούς Τράπεζας, τους δείκτες διαφθοράς της Διεθνούς Διαφάνειας και τις εξελίξεις στις άμεσες ξένες επενδύσεις, που σχημάτιζαν στο σύνολό τους μια εικόνα αδιαμφισβήτητα απογοητευτική, τα ελλείμματα στο ισοζύγιο εξωτερικών πληρωμών συνεχώς μεγάλωναν, φθάνοντας το 2008 το 15% του ΑΕΠ.

Το τεράστιο αυτό έλλειμμα γινόταν εφικτό από την δυνατότητα δανεισμού από το εξωτερικό και μάλιστα με εξαιρετικά χαμηλά επιτόκια, λόγω του ότι μέχρι την χρεωκοπία της Lehman το 2008 οι αγορές θεωρούσαν ότι ο κίνδυνος δανεισμού δεν διέφερε μεταξύ των χωρών-μελών αλλά ήταν ενιαίος σε ολόκληρη την Ευρωζώνη. Ο δανεισμός γινόταν κυρίως από το κράτος, το οποίο είχε συνεχώς ελλειμματικό προϋπολογισμό, και μ' αυτό τον τρόπο διόγκωνε συστηματικά την συνολική ζήτηση και τα εισοδήματα σε όλο το εύρος της οικονομίας. Έτσι, με το ΑΕΠ να αυξάνεται σταθερά πιο γρήγορα από τον μέσο όρο της Ευρωζώνης, η πολιτική τάξη πίστευε ότι μπορούσε να αποφύγει το αναπόφευκτο πολιτικό κόστος και τους κινδύνους που συνεπάγονται οι συγκρούσεις με τα οργανωμένα συμφέροντα, αναβάλλοντας για αργότερα τις δύσκολες μεταρρυθμίσεις και την βελτίωση της ανταγωνιστικότητας.

Η πολιτική τάξη επαναπαύθηκε από την δυνατότητα δανεισμού και διατήρησης υψηλού επιπέδου εισοδημάτων και κατανάλωσης που παρείχε η Ευρωζώνη μέχρι την διεθνή τραπεζική κρίση του 2008 και αμέλησε την επιτακτική ανάγκη για άμεση βελτίωση της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας. Το αποτέλεσμα αυτής της ατολμίας, αβελτηρίας και ανευθυνότητας της πολιτικής τάξης, ήταν η για πολύ χρόνο συνεχής χειροτέρευση της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας,

σε σχέση με τον μέσο όρο της Ευρωζώνης, η οποία καθιστά εξαιρετικά δύσκολη σήμερα την επίτευξη της ανάπτυξης και το ξεπέρασμα της κρίσης.

Οι σημερινές προοπτικές της Ελληνικής οικονομίας και η στάση της Γερμανίας

Η ανάπτυξη στην Ελλάδα με τα σημερινά δεδομένα είναι ανέφικτη και απαιτεί ριζική μεταβολή νοοτροπίας και θεσμικών ρυθμίσεων. Αυτό ισχύει είτε η χώρα παραμείνει είτε αποχωρήσει από την Ευρωζώνη. Χρειάζεται πλέον επικέντρωση ολόκληρης της κοινωνίας σ' ένα και μόνο σκοπό: την προώθηση και θεμελίωση κατάλληλων συνθηκών για την άμεση βελτίωση της «ουσιαστικής» ανταγωνιστικότητας. Κάθε ρύθμιση και κρατική ενέργεια πρέπει να στοχεύει στην δημιουργία τέτοιου κοινωνικοπολιτικού κλίματος και οικονομικού περιβάλλοντος, έτσι ώστε η χώρα να καταστεί ελκυστική στις ξένες άμεσες επενδύσεις και φιλική στην επιχειρηματικότητα και, κυρίως, να αποδεχθεί ανεπιφύλακτα την ανάγκη κερδοφόρου οικονομικής δραστηριότητας του ιδιωτικού τομέα.

Προς το παρόν, μοιάζει μάλλον απίθανο η Ελλάδα να αλλάξει όπως χρειάζεται για να ξεπεράσει την κρίση. Με τις επικρατούσες συνθήκες, οι επενδύσεις που απαιτούνται για να ξεκινήσει η ανάπτυξη δεν είναι εφικτές, τουλάχιστον στα αναγκαία μεγέθη, και, επομένως, το καλύτερο δυνατόν που μπορεί κανείς ρεαλιστικά να προσδοκά είναι η σταθεροποίηση της οικονομίας κοντά στα σημερινά χαμηλά επίπεδα του ΑΕΠ. Συγχρόνως, όσο διαρκεί η οικονομική στασιμότητα, το πιθανότερο είναι ότι η χώρα θα παραπαίει μεταξύ της παραμονής και της εξόδου από την Ευρωζώνη.

Μπορεί η λύση να έλθει από την Ευρώπη; Μόνον εάν υπάρξει αποφασιστική πρόοδος στην Ευρωπαϊκή ενοποίηση, τόσο στο τραπεζικό όσο και στο δημοσιονομικό επίπεδο, με την ίδρυση Ευρωπαϊκού Υπουργείου Οικονομικών και την διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, ώστε να καταστεί πιστευτός δανειστής τελευταίας προσφυγής (lender of last resort), όχι μόνο για το σύνολο του Ευρωπαϊκού τραπεζικού συστήματος αλλά και για τις

κυβερνήσεις. Μια τέτοια εξέλιξη θα βοηθούσε την Ελλάδα, μειώνοντας τα επιτόκια δανεισμού των επιχειρήσεων και του δημοσίου, αυξάνοντας ενδεχομένως σε κάποιο βαθμό τις μεταβιβάσεις πόρων από την Ευρώπη και, κυρίως, σταθεροποιώντας τις παραμονή της χώρας στην Ευρωζώνη.

Μια τέτοια εξέλιξη όμως δεν είναι πιθανή σήμερα, με τον Ευρωσκεπτικισμό να δυναμώνει σε ολόκληρη την Ευρώπη και την απογοήτευση της κοινής γνώμης από τις επιδόσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην αντιμετώπιση οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων, όπως η ανεργία, η φτώχεια και η μετανάστευση. Και, εν πάση περιπτώσει, ακόμη και εάν συνέβαινε μια τέτοια εξέλιξη, δεν θα έφθανε για να εξασφαλίσει στην Ελλάδα τους επιθυμητούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης για την επαναφορά του εθνικού εισοδήματος και του βιοτικού επιπέδου σε πορεία σύγκλισης προς τον μέσο όρο της Ευρωζώνης. Για την επίτευξη πραγματικά γρήγορης ανάπτυξης, τίποτε λιγότερο από την ριζική αλλαγή της νοοτροπίας που διέπει την Ελληνική κοινωνία, καθώς και αντίστοιχη αλλαγή του πολιτικού σκηνικού, προς την αποδοχή και υιοθέτηση φιλελεύθερων θέσεων, δεν μπορεί να αποδειχθεί αρκετό.

Η στάση της Γερμανίας απέναντι στην Ελληνική κρίση αποτελεί πρόσθετο λόγο για το συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει εναλλακτική οδός για την Ελληνική οικονομία και ότι οι ατέρμονες διαπραγματεύσεις των Ελληνικών κυβερνήσεων καταλήγουν να είναι ανώφελες και επιζήμιες. Η σχέση της Γερμανίας με την Ευρωζώνη είναι καθοριστικής σημασίας για την κατανόηση της Γερμανικής στάσης.

Κατ' αρχάς, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η Γερμανία ωφελήθηκε σημαντικά από την Ευρωζώνη. Παρά το ότι δεν επεδίωξε την ίδρυση της Ευρωζώνης, μέσω της μόχλευσης της «ουσιαστικής» της ανταγωνιστικότητας που της παρέσχε η Ευρωζώνη, πέτυχε να αποσπάσει τα μεγαλύτερα οφέλη. Συγχρόνως, στο πολιτικό επίπεδο, παρά το ότι αποδέχθηκε την ίδρυση της Ευρωζώνης για να αποδείξει την προσήλωσή της στην ενωμένη Ευρώπη, μέσω της οικονομικής της επικυριαρχίας στην οποία συνετέλεσε η Ευρωζώνη, κατάφερε σε σημαντικό βαθμό να μετατρέψει την «Ευρωπαϊκή Γερμανία» σε «Γερμανική Ευρώπη».¹⁵

¹⁵ Δες, Beck U. (2013) *German Europe*, Polity Press.

Επομένως, η Ευρωζώνη είναι πολύτιμη για την Γερμανία και η διατήρησή της είναι απαραίτητη, όχι μόνο για τα οικονομικά οφέλη που της παρέχει αλλά και την δυνατότητα που προσφέρει για την εμβάθυνσή της και ολοκλήρωση μέρους τουλάχιστον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ως Ομοσπονδιακό κράτος της Ευρώπης. Μιας ολοκλήρωσης που θα πραγματοποιηθεί κάτω από την ηγεσία και σύμφωνα με τις προτιμήσεις της Γερμανίας.

Η στάση της Γερμανίας απέναντι στην Ελλάδα, καθορίζεται πιθανότατα σε μεγάλο βαθμό από το τι εξυπηρετεί την επίτευξη του παραπάνω στόχου. Προκειμένου να επιτευχθεί αυτός ο στόχος, η Γερμανία έδειξε πρόσφατα ότι είναι διατεθειμένη, εάν η Ελλάδα δεν σεβαστεί τις συμφωνημένες υποχρεώσεις της, να την διευκολύνει (αν όχι και ωθήσει) στην έξοδο από την Ευρωζώνη. Το σκεπτικό μοιάζει να είναι ότι ο κλονισμός που θα προκαλέσει μια τέτοια έξοδος στα υπόλοιπα μέλη της Ευρωζώνης, θα ενισχύσει όχι μόνο την πειθαρχία στις Ευρωπαϊκές Συνθήκες αλλά και τις τάσεις εμβάθυνσης της Ευρωζώνης, προκειμένου να αποφευχθεί παρόμοια τύχη σε άλλη χώρα. Η σημερινή μετέωρη κατάσταση της Ελλάδας, με στάσιμη οικονομία που αιωρείται μεταξύ παραμονής και εξόδου, δείχνει τις οδυνηρή μοίρα που επιφυλάσσεται σε μια χώρα, η οποία δεν τηρεί τις υποχρεώσεις της, προσφέροντας ένα παραστατικό παράδειγμα προς αποφυγή.

Ακόμη όμως και αν αμφισβητηθεί ότι η παραμονή της Ελλάδας σ' αυτή την μετέωρη κατάσταση είναι πρόσφορη στην θεσμική εμβάθυνση του πυρήνα της Ευρωζώνης, είναι δύσκολο να αμφισβητηθεί η σημαντική οικονομική ωφέλεια που προσφέρει στην Γερμανία. Αντίθετα με την εντύπωση που επικρατεί στην Γερμανική κοινή γνώμη, η Ελληνική κρίση όχι μόνο δεν επιβάρυνε την Γερμανία αλλά αναμφισβήτητα ωφέλησε πολλαπλά την Γερμανική οικονομία.

Κατ' αρχάς, η υψηλή ανεργία και η πτώση των εισοδημάτων ώθησε μεγάλο αριθμό νέων Ελλήνων να μεταναστεύσουν στην Γερμανία, βελτιώνοντας την στενότητα που χαρακτηρίζει την Γερμανική αγορά εργασίας. Ακόμη περισσότερο δε, ωφελήθηκε η Γερμανική οικονομία από το γεγονός ότι το μεγαλύτερο

ποσοστό των μεταναστών μετά το 2010, αντίθετα από ότι συνέβαινε σε παλαιότερες εποχές, διέθεταν πανεπιστημιακή μόρφωση.¹⁶

Μια δεύτερη πηγή οφέλους για την Γερμανική οικονομία είναι η μεταφορά κεφαλαίων από την Ελλάδα και τις άλλες χώρες της νότιας Ευρώπης. Η ανησυχία για την μετάδοση της Ελληνικής κρίσης, ιδίως στην Ιταλία και Ισπανία, παρότρυνε την μετακίνηση κεφαλαίων για ασφάλεια στην Γερμανία. Η μετακίνηση αυτή κατευθυνόταν κυρίως στην αγορά ομολόγων της Γερμανικής κυβέρνησης και σε λογαριασμούς Γερμανικών τραπεζών, καθώς και προς το χρηματιστήριο της Φρανκφούρτης και την αγορά ακινήτων. Η κατάληξη ήταν μια αύξηση των αξιών και του πλούτου, με αποτέλεσμα μια σημαντική τόνωση της Γερμανικής οικονομίας και ωφέλεια για την κυβέρνηση και τις Γερμανικές εταιρείες. Το μέγεθος του οφέλους για την Γερμανική οικονομία είναι δύσκολο να υπολογισθεί επακριβώς αλλά πρέπει να είναι κάποιες εκατοντάδες δισεκατομμύρια.

Μια ενδιαφέρουσα μελέτη, που έγινε πρόσφατα από ένα Γερμανικό Ινστιτούτο (Halle Institute for Economic Research), υπολογίζει το όφελος για τον Γερμανικό προϋπολογισμό από το χαμηλότερο κόστος δανεισμού του Γερμανικού δημοσίου.¹⁷ Το ποσό που εξοικονόμησε το Γερμανικό δημόσιο από το 2010 μέχρι τα καλοκαίρι του 2015 ξεπερνά τα 100 δισεκατομμύρια ευρώ. Οι μελετητές παρατηρούν το πώς, ανησυχητικά νέα σχετικά με τις εξελίξεις στην Ελλάδα, αυξάναν την ζήτηση και την τιμή των Γερμανικών ομολόγων και μείωναν τα επιτόκια, με τα οποία δανειζόταν σ' αυτή την περίοδο το Γερμανικό κράτος.

¹⁶ Υπολογίζεται ότι περίπου 3500 γιατροί και γύρω στους 30000 συνολικά επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων έχουν μεταναστεύσει στην Γερμανία την τελευταία πενταετία. Δες, www.huffingtonpost.gr/lois-labrianidis/2408_b_8520596.html.

Το κόστος ανατροφής μέχρι την ενηλικίωση, καθώς και της επένδυσης στην εκπαίδευση μέχρι την αποφοίτηση από το πανεπιστήμιο, που είναι αρκετά δισεκατομμύρια ευρώ, το επωμίστηκε η Ελλάδα και αποτελεί στην ουσία μεταβίβαση πόρων και άμεσο όφελος για την Γερμανική οικονομία.

¹⁷ Dany G., Gropp R. E. and von Schweinitz G. (2015), *Germany's Benefit from the Greek Crisis*, Leibniz-Institut für Wirtschaftsforschung Halle, IWH Online 7/2015. Halle (Saale).

Έτσι, καταλήγουν στην εκτίμηση, στη βάση συντηρητικών υποθέσεων, ότι η Γερμανία έχει ωφεληθεί από την Ελληνική κρίση, ακόμη και εάν η Ελλάδα δεν αποπληρώσει τίποτα από τα Γερμανικά δάνεια. Πιο συγκεκριμένα, το σύνολο των Γερμανικών δανείων προς την Ελλάδα από όλα τα κανάλια, συμπεριλαμβανομένου του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας, έφθανε στα μέσα του 2015 τα 90 δις ενώ το συντηρητικά εκτιμώμενο όφελος ξεπερνούσε τα 100 δις.

Αξίζει, σε σχέση με τα παραπάνω, να σημειωθούν δύο παρατηρήσεις. Η πρώτη είναι ότι το παραπάνω ποσό, που πρόσφερε στην Γερμανία η Ελληνική κρίση, αντιπροσωπεύει περίπου το 3% του Γερμανικού ΑΕΠ.¹⁸ Η δεύτερη είναι ότι η μείωση των επιτοκίων στον δανεισμό του Γερμανικού δημοσίου, χάρη στην Ελληνική κρίση, επέτρεψε για πρώτη φορά μετά από πολλά χρόνια να ισοσκελισθεί το 2014 ο κρατικός προϋπολογισμός στην Γερμανία.

Μια μεγάλη ειρωνεία είναι ότι η «σκληρή και υπερήφανη» διαπραγμάτευση της Ελληνικής κυβέρνησης στο πρώτο εξάμηνο του 2015, όχι μόνο ζημίωσε σοβαρά την Ελληνική οικονομία αλλά συγχρόνως, σε όλη της την διάρκεια, εξυπηρετούσε και πρόσφερε σημαντικό όφελος στην Γερμανική οικονομία. Επιπλέον, η κατάληξη της διαπραγμάτευσης σε υπογραφή τρίτου Μνημονίου και η αδυναμία να συντελεστεί πρόοδος στην εκτέλεσή του, συνεχίζει να ζημιώνει την Ελληνική οικονομία και εξακολουθεί με τον ίδιο τρόπο να ωφελεί την Γερμανική. Αυτός άλλωστε είναι ένας καλός λόγος, όσον αφορά την Γερμανική πολιτική, για να διατηρείται η Ελλάδα όσο το δυνατόν περισσότερο χρόνο σε μετέωρη κατάσταση.

¹⁸ Αυτό το μέγεθος αφορά αποκλειστικά το όφελος της κεντρικής κυβέρνησης και δεν συμπεριλαμβάνει το όφελος από τον φθηνότερο δανεισμό για τις Γερμανικές επιχειρήσεις και το σύνολο της οικονομίας. Η έλλειψη αναγνώρισης από την Γερμανική κοινή γνώμη της μεγάλης οικονομικής ωφέλειας πιθανώς οφείλεται στο ότι η κατανομή του συνολικού οφέλους είναι σαφώς άνιση. Οι κυρίως οφελημένοι είναι οι μέτοχοι και εργαζόμενοι στις μεγάλες εξαγωγικές επιχειρήσεις ενώ το όφελος είναι περιορισμένο και αμφισβητήσιμο για την υπόλοιπη εργατική τάξη, ιδίως τους χαμηλόμισθους, και ασφαλώς αρνητικό για τους αποταμιευτές και τους ασφαλιστικούς οργανισμούς.

Σ' αυτή την μετέωρη κατάσταση συντρέχει τέλος, και η τρίτη πηγή οφέλους για την Γερμανική οικονομία. Αυτή συνδέεται με την συναλλαγματική ισοτιμία του ευρώ και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας. Όσο διαρκεί η Ελληνική κρίση και υπάρχει ο κίνδυνος εξόδου από την Ευρωζώνη, το ευρώ τείνει να παραμένει αδύναμο. Επομένως, ενισχύεται η «φαινομενική» ανταγωνιστικότητα της Ευρωζώνης, η οποία κατά το τελευταίο έτος αύξησε το πλεόνασμα στο ισοζύγιο πληρωμών της στο 3% του ΑΕΠ. Ως αποτέλεσμα, όχι μόνο μοχλεύεται ακόμη περισσότερο η «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα της Γερμανίας, η οποία επιτυγχάνει το μεγαλύτερο μέρος του πλεονάσματος, αλλά και το σύνολο των χωρών της Ευρωζώνης ωφελείται σε κάποιο βαθμό από την Ελληνική κρίση.

Κλείνοντας, το συμπέρασμα σχετικά με τις προοπτικές της Ελλάδας είναι φανερά ζοφερό και μπορεί να συμπυκνωθεί σε μια φράση: Εάν δεν αλλάξουμε ριζικά νοοτροπία, το μέλλον δεν μπορεί να είναι καλύτερο αλλά μόνο χειρότερο.